

Osudy českých, moravských a slezských židovských hřbitovů ve 20. století

Zdeněk R. Nešpor

DOI: 10.21104/CL.2026.2.04

The Fates of Czech, Moravian and Silesian Jewish Cemeteries
in the 20th Century

Abstract

The article presents a quantitative analysis of the development and basic characteristics of all Jewish cemeteries in the Czech Lands that existed after the First World War (399 sites) or were established during the “short” 20th century (15 sites). While in the interwar period older development tendencies continued largely uninterrupted and burying Jews outside their own cemeteries started, the periods of Nazi and Communist rule halted the development of Jewish cemeteries. The vast majority of Jewish cemeteries were damaged, and under a quarter were completely destroyed. While the destructive tendencies of the Nazi regime were direct and explicit, their relatively short duration often prevented the complete liquidation. The more hidden influence of communism and its lack of interest in this type of heritage was amplified by its long duration. Only after 1989 did the restoration of the existing Jewish cemeteries (326 sites) and their remains (33 sites) begin on a significant scale.

Key words

jewish cemeteries, shoah, nazism and communism, funerals, Czechoslovakia, Czech Republic

Contact

prof. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic;
e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz
ORCID iD 0000-0001-5047-5790

Jak citovat / How to cite

Nešpor, Zdeněk R. 2026. Osudy českých, moravských a slezských židovských hřbitovů ve 20. století. *Český lid* 113, 2: 209–231.
<https://doi.org/10.21104/CL.2026.2.04>

Výzkum lokalizace a sociální historie novodobých pohřebišť, leckdy shrnovaný pod označení nekrogeografie, v českém prostředí dosud přinesl dvojí výsledky. Jednak systematické zmapování všech existujících hřbitovů, včetně jejich základních charakteristik (Eliáš – Kotrlý 2006; dále doplňované v internetové databázi www.pohrebiste.cz), jednak hlubší analýzy vzniku a vývoje pohřebišť některých konfesních menšin: evangelíků (Nešpor 2016), pravoslavných a Církve československé husitské (Nešpor 2015; dále doplněno v Nešpor a kol. 2022).¹ K dispozici máme rovněž základní přehled budování krematorií a vývoje pohřbu žehem (Nešporová – Nešpor 2011), i když analogická databáze všech veřejných urnových pohřebišť, kolumbárií a podobných zařízení dosud absentuje. Snad ještě tíživější je skutečnost, že zatím nebyla souborně analyzována místa posledního odpočinku dlouhodobě významné náboženské menšiny – židů/Židů.²

Tím nemá být řečeno, že neexistuje systematický výzkum židovských hřbitovů. V kontextu soupisů židovských památek začal již v meziválečném období (Gold 1929, 1934; O židovských památkách 1933),³ a i když byl během komunistické vlády často degradován na propagační představení nejvýznamnějších případů (Heřman 1980) a/nebo dílčí lokální sondy (např. Muneles – Vilímková 1955),⁴ nezastavil se ani tehdy. V osmdesátých letech byl péčí Jiřího Fiedlera a Jaroslava Klenovského obnoven ve větší šíři,⁵ aby pak ještě bohatěji pokračoval po pádu komu-

1 Muslimským pohřbíváním – ovšem mimo území českých zemí, kde je zcela marginální – se systematicky zabývá Martin Klapetek, nejnověji Klapetek 2025.

2 Vzhledem k významu náboženských pravidel v židovském pohřebnictví v textu důsledně rozlišujeme nábožensky vymezené židovstvo, které píšeme s malým začátečním písmenem, a Židovstvo v etnickém (nebo dokonce rasovém) smyslu, pro které užíváme písmeno velké. Protože většina textu pojednává o postemancipačním období, v případech obou možných výkladů upřednostňujeme druhou variantu.

3 Další nepublikované výzkumy Památkové komise Nejvyšší rady svazu židovských náboženských obcí, resp. poválečného (Státního) Židovského muzea zůstávají v archivu Židovského muzea v Praze.

4 Citovaná monografie je ovšem hodně specifická, nejen svojí šíří a hloubkou, navíc se do značné míry opírá o již meziválečný výzkum. Mnohem častějšími případy byly časopisecky publikované dílčí archeologické, uměleckohistorické a další sondy (např. Olmerová 1981), případně turistické průvodce a pasáže v nich.

5 Výsledkem Fiedlerovy práce je původně samizdatový soupis (Fiedler 1992), dále rozvinutý po pádu komunistického režimu, Klenovský začal již v osmdesátých letech působit v památkovém ústavu, výrazněji však mohl publikovat výsledky své práce rovněž teprve po roce 1989; tehdy se také jako architekt zapojil do obnovy a pietních úprav mnoha především moravskoslezských židovských hřbitovů.

nistického režimu. Počátkem devadesátých let byla pod hlavičkou World Monuments Fund provedena rozsáhlá soupisová akce (Gruber – Myers 1994)⁶ a dalším výsledkem je velké množství popisů a studií jednotlivých hřbitovů, regionálních nebo tematických přehledů (Fiedler 1992, 1998; Fiedler – Chvátal 2008, 2012; Klenovský 1991a, 1991b a množství dalších lokálně orientovaných publikací; Pařík 2002; Pařík – Hamáčková 2003; Polakovič – Steinová – Vladařová 2021; Steinová 2011 ad.),⁷ i několik encyklopedických publikací (Klenovský 2001, 2018; Rozkošná – Jakubec 2004), přičemž systematická evidence dále pokračuje prostřednictvím internetových databází.⁸

Cílem této studie je využít existující data, dílčím způsobem doplněná vlastním terénním výzkumem, ke kvantitativní analýze. Jaké byly osudy židovských pohřebišť – podle halachických předpisů nedotknutelných a „věčných“ – v turbulentním 20. století? Jak se na nich podepsalo nacistické tažení proti Židovstvu a jak dlouhodobě působící nezáměr a často i skrytý antisemitismus komunistického režimu – nehledě k praktickým důsledkům úbytku počtu Židů a židovských pohřbů v důsledkem šoa a pozdějšího vystěhování řady přeživších? Jak české, moravské a slezské židovské hřbitovy vypadají dnes, po letech intenzivních záchranných prací a obnovy (došlo i k několika pietním re[kon]stitucím dříve zlikvidovaných pohřebišť), jimž ovšem někdy brání komerční a další zájmy?⁹ Na tyto otázky dosud existují pouze dílčí, v podstatě anekdotické odpovědi, vycházející ze zkušenosti jednotlivých badatelů (např. Soukupová 2019 a úvodní kapitoly Klenov-

6 Autor děkuje jednomu z anonymních recenzentů za upozornění na volnou dostupnost citovaného přehledu a současně konstatuje, že jeho srovnání s výsledky aktuálně provedeného vlastního výzkumu by – přes drobné metodologické odlišnosti – bylo vynikajícím tématem případné budoucí studie.

7 Širší přehled není na tomto místě možný, uvedme alespoň, že významná část těchto studií se soustřeďuje na stránkách *Žprávo památkové péče* a ve sbornících *Epigraphica & sepulcralia a židé a Morava*; mezi nejčastějšími autory jsou Jaroslav Klenovský, Lucie B. Petrusová, Iva Steinová a Petra Vladařová. Dále srov. Černá – Vladař 2012.

8 Nejvýznamnější z nich spravuje společnost Matana (<https://pamatky.kehila-prag.cz/web/cs/titulni>), zřízená pražskou židovskou obcí, která je také fyzickým správcem podstatné části dochovaných židovských památek na území České republiky (viz <https://matana.cz/index.php>). Další zdroje: <https://cemeteries.zob.cz/> (pouze Morava a české Slezsko); <http://www.chewra.com/keshetnew/kweb/kategorie.aspx?kid=4> (dílčí); [https://cs.wikipedia.org/wiki/Seznam_%C5%BEidovsk%C3%BDch_h%C5%99bitov%C5%AF_v_%C4%8Cesku_\(dílčí\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Seznam_%C5%BEidovsk%C3%BDch_h%C5%99bitov%C5%AF_v_%C4%8Cesku_(dílčí)). Pro městské lokality je téměř vyčerpávajícím shrnutím Kuča 1996–2011.

9 Známým případem bylo částečné porušení novoměstského pražského židovského hřbitova ze 13.–15. století, tzv. Židovské zahrady, na konci devadesátých let.

ský 2001, 2018; Rozkošná – Jakubec 2004). Cílem této studie je shrnout a doplnit je na metodologicky jednotné bázi kvantitativního nekrogeografického výzkumu a formulovat některé obecné závěry o dramatických osudech pohřebišť této významné náboženské menšiny v minulém století a o jejich současném stavu.

Ještě předtím je nutné připomenout nejdůležitější specifika židovského pohřebnictví. Jedinou nábožensky přípustnou formou ritu je inhumace, přičemž příprava mrtvého těla a vlastní rituál mají přesně definovaný průběh, stejně jako truchlení pozůstalých. Židovští mrtví mají spočinout odděleni od jinak věřících a jejich hroby jsou nedotknutelné (např. Newman – Sivan 2004: 142–144; Sládek 2008: 92–93, 172–174; Nosek – Damohorská 2010: 137–144). Židovské hřbitovy proto byly od středověku i v našich krajích zřizovány samostatně, mimo hřbitovy křesťanské (jejichž majitelé a uživatelé o jinověrce ostatně rovněž nestáli), a mrtví na nich měli být ponecháni věčnému odpočinku. Pokud nešlo hřbitov rozšířit plošně nebo zřízením nového pohřebiště v dostupnější lokalitě, například uvnitř hrazených středověkých měst, docházelo k jeho rozšiřování navážkou zeminy a pohřbíváním ve vrstvách (typickým příkladem je starý židovský hřbitov v Praze, viz Muneles – Vilímková 1955) – samozřejmě v ideálních případech, pokud nedošlo k likvidaci hřbitova nehledě na vůli židovské komunity. K postupné (dost rychlé) devalvaci uvedených standardů začalo docházet již během druhé poloviny 19. století, jednak dílem odstraňování protižidovských restrikcí, ale současně i kvůli postupující emancipaci a asimilaci židů, kteří přestali dodržovat tradiční zvyklosti, a z dalších důvodů. Tento článek se nicméně soustředí na ještě mnohem turbulentnější období „krátkého“ 20. století a současnost.

Metodologie

Přestože je oddělené pohřbívání židů od jinověrců od středověku standardní záležitostí a k rozvolnění tohoto pravidla začalo docházet teprve od předminulého století, úplná evidence míst, kde byly pohřbeny osoby židovského vyznání nebo národnosti, není v podstatě možná. Rozkošná a Jakubec uváděli před čtvrt stoletím pro Čechy 478 lokalit (Rozkošná – Jakubec 2004: 53), avšak tento počet se dalšími výzkumy zvýšil a nepochybně bude růst i nadále. V případě Moravy a českého Slezska je situace jen o něco lepší. Vyhnání židů z královských a některých dalších významných měst na přelomu 15. a 16. století sice na Moravě nevedlo ke vzniku velkého množství malých, často nestabilních a krátkodobých venkovských židovských komunit jako v Čechách (s konsekvantními dopady na lokalizaci

hřbitovů),¹⁰ naopak došlo k posílení menšího počtu relativně velkých židovských obcí, pro které byla kontinuální nebo následná existence vlastních pohřebišť nutností.¹¹ Přesto i zde došlo zejména v postemancipační době, v pozdějším 19. a ve 20. století, k mohutnému rozmachu pohřbívání Židů na další, obtížně evidovatelná místa. Ať už kvůli populačnímu rozptylu, ztrátě významu konfesního charakteru pohřebišť, nebo z dalších důvodů (hromadné i individuální pohřby obětí živelních pohrom, dopravních neštěstí, účastníků pochodů smrti atp.).

V souladu s výše citovanou nekrogeografickou literaturou proto pro účely této studie zpracováváme jenom standardní židovské hřbitovy, tedy takové, které byly zřízené v souladu s židovskými náboženskými předpisy a na nichž se podle těchto předpisů také pohřbívalo. To může znamenat jak konfesní pohřebiště, založená a vlastněná židovskou obcí nebo jiným podobným subjektem, tak i (původně) konfesně vymezené části městských a obecních hřbitovů, vznikající v posledních dekádách 19. století a později, a to i v případě, že tento konfesní charakter příslušná pohřebiště později ztratila a fyzické oddělení dnes již nemusí být v terénu patrné ani uživateli uvědomované. Nezahrnujeme naopak vojenská, nemocniční, ústavní či vězeňská pohřebiště osob židovského vyznání, vznikající především v „dlouhém“ 19. století na základě zvláštních předpisů, ani existenci jednotlivých židovských hrobů na nekonfesních pohřebištích či jinde.

Pokud jde o územní rozsah, v souladu s dosavadními publikacemi o židovských památkách se omezujeme na území současné České republiky. Po první světové válce sice došlo k několika dílčím územním změnám, které zasáhly i židovskou populaci a její pohřebiště,¹² avšak pozdější vývoj byl v nástupnických státech natolik odlišný, že nemá smysl se specifickou situací několika konkrétních pohřebišť mimo dnešní Českou republiku zabývat.

10 Výjimky tvořily prakticky jen Praha a Kolín, kde židé směli zůstat, a několik větších komunit v poddanských městech (zejm. Březnice, Golčův Jeníkov, Humpolec, Kosova Hora, Mladá Boleslav). Drtivá většina českého židovstva se však rozptýlila na venkově a jejich návrat do měst umožnila teprve emancipace v 19. století a urbanizační procesy.

11 V českém (rakouském) Slezsku se židé začali usazovat teprve v 17. století, viz Spyra 2000; Wodziński – Spyra 2001. Na počátku 20. století zde existovaly více než dvě desítky židovských pohřebišť, z nichž pět po česko-polském rozhraničení Těšínska nevstoupilo do Československa/České republiky (Bílsko, Vilémovice/Skočov, Těšín – dva hřbitovy, Ustroň), kam se naopak dostal hřbitov hlučínský, před Versailleskou mírovou smlouvou na území Pruska.

12 V případě Čech a Moravy jde o zanedbatelnou záležitost (v západním Vitorazsku a na Valticku novodobé židovské osídlení prakticky neexistovalo a nebyl zde žádný židovský hřbitov), situaci v českém Slezsku shrnuje předchozí poznámka.

Vlastní výzkum začal vytvořením databáze všech (známých) existujících i již zaniklých židovských pohřebišť v českých zemích, prvotně z nejnovějších dostupných encyklopedií židovských památek (Rozkošná – Jakubec 2004; Klenovský 2018), což bylo následně doplněno z dalších citovaných zdrojů (včetně internetových databází).¹³ I když nemůžeme s jistotou říci, že jde opravdu o všechna novodobá židovská pohřebišť, nepochybně jde o absolutní většinu standardních pohřebišť a případné odchylky lze zanedbat. Autor následně v letech 2023–25 všechny (dostupné) lokality navštívil, zdokumentoval a kvantitativně analyzoval. V případě současného stavu a terénním šetřením dokumentovatelných prvků tak výzkum přinesl i dílčí nové poznatky k jednotlivým židovským hřbitovům, jeho hlavním účelem však bylo kvantitativní zpracování již existujících informací a jejich historicko-etnologická analýza. I když je výsledná studie jen prvním vykročením k systematickému studiu židovských funerálních památek v českých zemích, zdá se, že prostřednictvím nové metodologie potvrzuje některé dosud předpokládané skutečnosti, zatímco jiné představy upravuje nebo zcela mění.

Židovské hřbitovy na sklonku „dlouhého“ 19. století

Výchozím bodem průzkumu budiž situace v posledních letech rakousko-uherské monarchie, kdy na jednu stranu ještě platila legislativní omezení pohřbívání jinověrců (na hřbitovy vlastněné židovskými obcemi nesměl být pohřben nežid) a související tradice (většina židů nechtěla sdílet pohřebiště s jinověrci ani v případech, kdy to bylo možné), ale současně již vznikaly nekofesní obecní, především městské hřbitovy, případně se zvláštními židovskými odděleními. V Čechách, na Moravě a v českém Slezsku tehdy existovalo 399 židovských hřbitovů, z nichž ovšem 44 již nebylo užíváno. Buď proto, že židovská komunita v dané lokalitě přestala existovat, nebo častěji kvůli náhradě novějšími pohřebišťem, přičemž původní – ve výji-

13 Složitost problematiky může ilustrovat několik příkladů z – jak již uvedeno – nejkompaktnější, stále aktualizované databáze společnosti Matana (<https://pamatky.kehilaprag.cz/web/cs/titulni>). Ta aktuálně obsahuje 359 hřbitovů, včetně jednoho ústavního (Horní Beřkovice), mezi tím i hřbitovy prakticky, nebo úplně zaniklé (např. Mnichovo Hradiště, Náchod – první hřbitov, Tábor – druhý hřbitov, Teplice – první hřbitov, Vidnava, Vrchlabí). Zdaleka ovšem nejde o všechny zaniklé židovské hřbitovy, a to ani v případě těch, které existovaly na počátku 20. století. Databáze naopak neobsahuje sice poškozené, ale přesto alespoň v pozůstatcích existující či obnovené hřbitovy v Klimkovicích, Lednici, Podbořanech, Stodu, Údlících (druhý hřbitov) a Valašském Meziříčí, ale dokonce ani zachovaný a pietně upravený hřbitov v Hodoníně (druhý).

mečných případech i vícero původních pohřebišť – bylo z pietních důvodů nadále udržováno či alespoň ponecháno bez dalších zásahů.

Velkou většinu židovských hřbitovů stále ještě představovaly samostatné, nábožensky výlučné hřbitovy. Nejstarší z nich existovaly od 15., nebo dokonce od 14. století (celkem 17 případů, 4 %), dalších 38 (10 %) vzniklo v 16. století, 88 (23 %) v následujícím století a 85 (22 %) ve století 18.¹⁴ Největší podíl byl hřbitovů založených teprve v 19. století, buď jako nových po zaplnění staršího pohřebiště, nebo v posledních dekádách v lokalitách s novým židovským osídlením – celkem šlo o 136 případů (36 %) a tento trend pokračoval i v prvních letech 20. století (16 případů, 4 %) i později. S výjimkou několika nejstarších hřbitovů, ve středověku založených uvnitř městských hradeb, byla drtivá většina zachovaných pohřebišť v době svého vzniku lokalizována mimo osídlení. Urbanizační změny v posledních dekádách 19. a na začátku 20. století to ovšem mohly změnit, a i to byl – vedle zaplněnosti stávajících – jeden z důvodů zakládání nových židovských hřbitovů. V období první světové války k tomu přibylo několik pohřebišť válečných uprchlíků či zajatců.

Z celého souboru je jenom v méně než desetině případů zřejmé dehonestiční umístění „starých“ židovských hřbitovů v blízkosti popraviště, v roklích, na strmých svazích a v jinak obtížně přístupném terénu (na hřbitov v Úbočí bylo nutné nebožtíky převážet na pramici), od konce 18. století se s něčím takovým setkáváme spíše sporadicky. Zhruba třetina pohřebišť byla v době svého vzniku lokalizována v bezprostřední blízkosti sídliště, častěji v případě měst, kdy mohla ležet i přímo za městskými hradbami nebo mezi jejich pásy (tyto lokalizace s sebou ovšem často nesly komplikovaný terén), zatímco u menších obcí tato blízkost mohla znamenat i několik set metrů od zástavby. Dvě třetiny židovských hřbitovů ovšem byly od jakékoli zástavby ještě dál, v polích či kopcích, leckdy i – z dnešního pohledu – na katastru jiných obcí. V extrémních případech mohlo jít o značnou vzdálenost: první hřbitov telčské židovské obce ze 16. století ležel v sedm kilometrů vzdáleném Velkém Pěčině, zatímco nedaleko hranic města mohl být hřbitov zřízen teprve v roce 1879. I tato vzdálenost, respektive umístění mimo osídlené území, patrně byly chápány jako symbolické ponížení – nebo jako ochrana před potenciálně nebezpečným působením nepokřtěných nebožtíků. V racionální postsovětské epoše byla nicméně z intravilánu vykázána i křesťanská pohřebiště (ve městech k tomu často došlo již dříve) a objevily se snahy všechny typy hřbitovů lokalizovat ve vzájemné blízkosti, později dokonce v propojených komplexech interkonfesionálních pohřebišť.

14 Přesná čísla je nutno brát s rezervou, protože u řady pohřebišť je období jejich vzniku jenom odhadováno.

Pokud to environmentální podmínky dovolovaly, preferovaným tvarem hřbitova byl patrně obdélník, nebo dokonce čtverec; tyto tvary má nebo se jim alespoň blíží více než polovina sledovaných hřbitovů, další asi čtyři desítky lze označit za lichoběžníkové. Tento trend ovšem komplikovala potřeba hřbitovy po zaplnění stávající plochy rozšiřovat. Právě ta stojí, spolu s přírodními a dalšími podmínkami, za existencí hřbitovů nepravidelných a někdy i velice bizarních tvarů. Avšak ať už byl půdorys pohřebiště jakýkoli, jednotlivé hroby byly v drtivé většině orientovány pravidelně, ve starších obdobích v řadách, v novějších podle pravoúhlého schématu. Z dochovaných hřbitovů existuje jen asi dvacet významnějších výjimek z tohoto pravidla, způsobených nejčastěji zaplněním pohřebiště, kdy bylo využíváno doslova každé volné místo, případně specifickými místními podmínkami.¹⁵ Jak nařizuje halacha, všechny hřbitovy byly v době svého vzniku nebo krátce po něm ohrazeny. Dlouhodobě se přitom nejčastěji jednalo o zdi z lomového kamene, později kamenocihelné nebo cihelné. Ojedinelé byly dřevěné ploty na kamenné podezdívce nebo samostatně stojící, realizované patrně jen jako dočasné řešení, nebo na sklonku „dlouhého“ 19. století ploty kovové. Ohradní zeď mohla být prolomena jednou či několika brankami, portály, v novější době a ve městech často honosnou bránou; poměrně častým řešením byla také průchozí či průjezdní márnice, sloužící někdy rovněž jako vozovna pro pohřební kočár.

Nepočítáme-li ohradní zeď, nejčastější nemovitou výbavou židovských pohřebišť byla márnice, sloužící k rituální přípravě mrtvého těla na uložení. Existenci márnice máme doloženou ve více než polovině uvedeného vzorku, skutečný podíl přitom patrně byl ještě vyšší, protože zdaleka ne všechny márnice – či alespoň jejich pozůstatky – se dochovaly a/nebo o nich hovoří písemné prameny. Od 19. století, častěji ve městech, byly na hřbitovech stavěny také hřbitovní domky užívané jako márnice a současně obydlí hrobníka (54 známých případů, 14 % pohřebišť), a především obřadní síň. Honosnější stavby umožňující kolektivní rozloučení se zemřelým se začaly objevovat v polovině 19. století a houfně se rozšířily v jeho posledních dekádách jako výraz židovské emancipace, doplňující nebo častěji nahrazující dosavadní márnice. V tomto období jich bylo postaveno celkem 127, tedy téměř na polovině (44 %) tehdy funkčních židovských hřbitovů. Na některých pohřebištích samozřejmě existovalo víc obslužných staveb, větší počet obřadních síní (2) byl nicméně postaven jenom na jediném Novém pražském židovském hřbitově – důvodem byl

15 Historický podíl „nepravidelných“ hřbitovů byl ovšem patrně vyšší. Ke „zpravidelnění“ umístění někdy přispěly rekonstrukce poškozených hřbitovů, nejen ty realizované v posledních třech dekádách.

spolkový charakter jedné z nich, v meziválečném období k nim přitom přibyla ještě jedna další.

Vedle samostatných židovských hřbitovů se na konci 19. a počátkem 20. století začala především ve větších městech objevovat také židovská oddělení komunálních hřbitovů. Ve vymezeném časovém období šlo o 19 případů, tedy o dvacetinu existujících hřbitovů (ale o celou osminu hřbitovů založených v 19. a na počátku 20. století, přičemž tento podíl v čase přirozeně stoupal). Do tohoto počtu přitom nejsou zahrnuty samostatné židovské hřbitovy zřízené vedle nebo v bezprostřední blízkosti hřbitovů křesťanských a později s nimi fakticky propojené. Kolem přelomu století přitom zejména ve městech šlo o velmi častý jev, jehož započítáním by podíl nově založených interkonfesionálních hřbitovů stoupl zhruba na polovinu. I tak však platilo, že s výjimkou velmi malého podílu tzv. obecních hřbitovů – i v Praze bylo první takové oddělení zřízeno teprve v roce 1896 – jednotlivá hřbitovní oddělení zůstávala nábožensky vymezená. Na římskokatolicky vysvěcené zádušní hřbitovy nesměl být pohřben ani nekatolík, natož žid, a naopak křesťané nesměli spočinout na židovském hřbitově či oddělení.

Postupná emancipace Židů vedla ovšem také k opouštění dosavadních náboženských zvyklostí, a to i na separátních židovských hřbitovech. Židovské hroby začaly přejímat vnější rysy hrobů křesťanských/sekulárních (horizontální náhrobníky namísto prostých stél, ohraničení hrobu, úbytek tradiční symboliky, květinová výzdoba ad.; srov. Ehl – Fiedler – Pařík 1991; k náhrobkům podrobněji Steinová 2011). Dosavadní hebrejské náhrobní nápisy a židovské symboly (rodové znaky ad.) byly nahrazovány dvojjazyčnými, později často jen německými, případně i českými nápisy. K tomu je třeba připomenout metodologii této studie: výzkum byl proveden jenom na standardních židovských hřbitovech, kdybychom zahrnuli i další místa posledního odpočinku (sekularizovaných) židů/Židů, byla by míra této asimilace nepochybně ještě mnohem větší.

Meziválečné období – poslední etapa vývoje

Sociální změny, které na konci 19. století nastartovaly výrazné a poměrně rychlé proměny židovského pohřbívání, samozřejmě pokračovaly i po první světové válce, v období první a druhé Československé republiky (v případě odstoupeného pohraničí jen do Mnichova). V letech 1918–38/39 v českých zemích vzniklo 11 nových židovských pohřebišť, vesměs pro vyčerpání nebo jiné znemožnění užívání těch dosavadních. Z těchto případů více než polovinu (6) představovalo zřízení židovského oddělení komunálního

hřbitova, v dalších třech případech šlo o sice samostatné židovské hřbitovy, ale bezprostředně navazující na křesťanská pohřebiště. Modernímu, racionálnímu charakteru jejich zřizování odpovídalo rovněž geometrické tvarování, ohraničení cihelnými zdmi a patrně i snížená potřeba budování vlastních obřadních síní, které se objevily právě jen ve třech případech. Analogické charakteristiky mělo dílčí rozšiřování stávajících hřbitovů a jejich vybavování novou nemovitou infrastrukturou, opět se přitom jednalo o jednotky případů. Naopak poslední předválečný židovský hřbitov, zřízený až v roce 1939 (nařizení nacistů), již nesl stopy nové dehonestace: šlo o víceméně nouzové nepravidelné pohřebiště na málo důstojném pozemku za hradbou křesťanského hřbitova, v době vzniku neohrazené a později jen drátěným plotem (Hodonín).

Založení pouhých jedenácti nových pohřebišť (a rozšíření několika stávajících) během dvaceti let se může vzhledem k předchozí epoše zdát málo. V dekadách kolem přelomu století byly tyto počty leckdy dvojnásobné. Toto uspokojení potřeb – v podobě nových, velkých a důstojných pohřebišť v mnoha tradičních lokalitách i srovnatelných hřbitovů v místech, kam se větší množství židů nastěhovalo nově – je ovšem jedním z důvodů, proč se potřeba vzniku dalších snižovala. Neméně významné byly také zásadní změny pohřební legislativy. Zatímco kremační zákon z roku 1921 (464/1921 Sb. z. a n.) nepřinesl z hlediska uložení lidských ostatků výraznější změny – i v případě popela bylo nadále možné jen na oficiálních pohřebištích –, zásadní změnu představoval interkonfesní zákon z roku 1925 (96/1925 Sb. z. a n.). Tento zákon totiž fakticky rušil konfesionalitu hřbitovů, neboť nadále bylo právem pozůstalých určit, na kterém hřbitově bude mrtvý pohřben:

„Duchovní správci nebo jiní představitelé náboženské obce (společnosti, spolku) smějí odepřítí pohřbení mrtvolky zemřelého, jenž nebyl jejím příslušníkem, na svém hřbitově jen, je-li v obvodu místní obce, kde smrt nastala nebo mrtvola byla nalezena, hřbitov obecní nebo hřbitov pro příslušníky církve nebo náboženské společnosti, jíž zemřelý patřil. Pohřbení v rodinném hrobě nesmějí však ani v těchto případech odepřítí.“ (§ 10, odst. 2)

V praxi to samozřejmě neznamenalo, že by nastal nějaký nával nežidovských zájemců o pohřbení na židovské hřbitovy (byť v případě absence vlastního či nekonfesního hřbitova měli pozůstalí v případě více možností rovněž právo volit, na kterém ze stávajících pohřebišť nebožtíka uloží), jemuž by se představitelé židovských obcí a pohřebních bratrst-

tev nepochybně bránili z rituálních důvodů.¹⁶ Víme dokonce jen o zcela výjimečných, velmi specifických případech, kdy k něčemu takovému došlo. Nastal však opačný trend: židé, zejména ti výrazněji asimilovaní, začali své mrtvé pohřbívat na „standardní“ hřbitovy, nikoli jen nekonfesní jako dosud, ale i na mnohonásobně větší množství hřbitovů dosud zádušních, římskokatolických. K tomu dále přispělo i to, že množství Židů ztratilo své náboženské přesvědčení, a tím spíš nechtěli – a z hlediska správy židovských hřbitovů vlastně ani neměli právo – být pohřbeni na židovských pohřebištích.

Zcela bez významu však nebyl ani výše zmíněný kremační zákon, respektive již původní zákon o pohřbu žehem z roku 1919 (180/1919 Sb. z. a n.). Ačkoli židovské rituální předpisy pohřeb žehem nedovolují, ne všichni představitelé českého židovstva byli tak striktní a v meziválečném období každopádně k židovským kremacím docházelo. Tvořily dokonce jednotky procent všech spálených (Nešporová – Nešpor 2011: 588), což zhruba odpovídalo zastoupení židů v české společnosti, a tomu bylo potřeba přizpůsobit také příslušnou infrastrukturu. I když asi většina taktó pohřbených, respektive jejich pozůstalých, upřednostnila uložení popela na konfesně neutrálních pohřebištích/kolumbáriích, nejméně na třech židovských hřbitovech byla ve třicátých letech zřízena kolumbária nebo i urnové háje. Další uložení uren s popelem mohlo probíhat na židovských odděleních komunálních hřbitovů a individuálně patrně i na dalších židovských pohřebištích. Avšak i pokud budeme uvažovat jenom „oficiální“ židovská křmační pohřebiště, podíl pohřbů žehem na celkovém počtu pohřbů na těchto hřbitovech zůstal po celé meziválečné období mizivý, hluboko pod jednotkami procent.

Pokračování, ale současně jisté zpomalení vývojových trendů z přelomu století lze sledovat i v případě opouštění a zániku židovských hřbitovů. Na více než desítku z nich proběhly ve dvacátých či třicátých letech poslední známé pohřby, zejména v důsledku zmenšení a zániku tamních židovských komunit. Tyto hřbitovy stejně jako další, „zakonzervované“ z dřívějších dob však až na úplné výjimky zůstaly respektovaným „chráněným územím“, jehož integrita byla nedotknutelná i v případech, kdy byly obklopeny novou zástavbou a objektivně „překážely“. K likvidaci neužívaného hřbi-

16 Je otázkou, jak by takový spor dopadl, jestliže současně státní úřady trvaly na dodržování interkonfesního zákona vzhledem k římskokatolickým pohřebištím (srov. Nepochrátatelný rádce 1926: 114–118); žádný takový soudní spor není znám. Právo náboženských společností zřizovat tzv. neveřejná pohřebiště, určená výlučně příslušníkům dané komunity, do české legislativy vrátil teprve zákon o pohřebnictví z roku 2001 (256/2001 Sb., § 3, odst. 2; srov. Kotrlý 2013: 188–190).

tova došlo jen v několika případech, častější bylo třeba zboření márnice na takovém pohřebišti. V rozvíjejících se městech (Pardubice, Ústí nad Labem ad.) byly neužívané hřbitovy nahrazeny parky a jejich odstranění provázela pietní převoz náhrobků na jiná pohřebiště, v Přerově musel židovský hřbitov ustoupit dopravní stavbě, v Lounech vojenskému cvičišti. V jihomoravském Starém Hobzí, kde došlo v důsledku pozemkové reformy k masivnímu přílivu českého obyvatelstva (a naopak židovská komunita prakticky zanikla), si místní obyvatelé neužívaný židovský hřbitov doslova „rozebrali na stavební materiál“, takže během třicátých let zanikl beze zbytku. Byl to však výjimečný případ, stejně jako destruktivní poškození starého plzeňského hřbitova.

Meziválečné, v pohraničí jen předmnichovské, období můžeme z hlediska obecného vývoje židovských pohřebišť na českém území považovat za epochu organicky návaznou na dříve nastartované procesy. Mnozí židé stále udržovali svá funerální specifika, čemuž odpovídala i existence a zpomalující vznik nových židovských hřbitovů, další je však inovovali nebo zcela opouštěli. Vstříc jim v tomto smyslu vycházela i pohřební legislativa nového, de facto světského státu (Tretera 2002: 35–36). Současně však platil celospolečenský konsens o nedotknutelnosti židovských pohřebišť, ať už jej zdůvodníme právními předpisy, historicko-kulturními zájmy nebo vlastním respektem. Ten zřejmě začal brát za své na konci třicátých let, stejně jako se i v české společnosti výrazněji prosazovaly také další projevy protizidovských nálad (Hahn 1994; Pojar – Soukupová – Zahradníková 2007).

Nacistická likvidace židovských hřbitovů

Nacistická nenávisť k Židům, jejich restrikce a vyloučení z veřejného prostoru nastoupily bezprostředně po zabrání tzv. Sudet (a dalších pohraničních oblastí) v důsledku Mnichovské dohody, přičemž ve zbývající druhé Česko-Slovenské republice (a později v protektorátu) byla protizidovská opatření jen o něco málo mírnější nebo přijímaná s určitým zpožděním (Rataj 1997: 93–119). V letech 1938/39–45 bylo výrazněji poškozeno a někdy úplně zničeno přinejmenším 122 českých, moravských a slezských židovských hřbitovů, tedy téměř třetina. V odstoupeném pohraničí byl přitom tento poměr ještě vyšší, přesahoval polovinu, přičemž k prvním útokům na židovské hřbitovy obvykle došlo již na konci roku 1938.

Nejmenší míra destrukce přitom spočívala v povalení a částečném rozbití náhrobních kamenů, to se mohlo dít i opakovaně. Současně obvykle byly poškozeny i hřbitovní nemovitosti, rozvalena vstupní brána, vyrabována márnice a obřadní síň. Zhruba v polovině případů se s tím ničitelé nespojili, docházelo k poboření či vypálení márnice a obřadních síní, k rozvalu

ohradních zdí, někdy k zahrnutí nebo naopak odvážení náhrobků. V takových případech mohlo jít jak o projev spontánního násilí, o promyšlené individuální krádeže a následné sekundární využití stavebního materiálu, tak také o výsledek násilí institucionalizovaného. Místní autority (včetně českých) rozhodovaly o „sekundárním využití“ starších náhrobků či opracovaných kamenů jako stavebního materiálu k úpravě vodních toků a podobně, zatímco mladší náhrobky z ušlechtilých kamenů nechávaly rozbít na dlažební kostky či prodávaly kameníkům k přepracování na nové, nežidovské náhrobky. Dvě desítky hřbitovů tak přišly o prakticky všechny náhrobky, necelá desítka byla likvidována úplně, takže po hřbitovu nezůstaly žádné pozůstatky. Připomeňme ovšem, že pokud nedošlo k exhumaci kosterních pozůstatků, hřbitov z náboženského hlediska zůstal zachován – náhrobky slouží pouze jako evidenční, případně kulturněhistorický prvek mimo hlavní účel hřbitova.¹⁷

Výraznější destrukce obvykle zasáhla městské hřbitovy, zejména v případech vnitrozemí, patrně kvůli jejich snazší dostupnosti a „viditelnosti“. Neplatilo to však absolutně, v severočeských Bílencích byli nuceni úplnou destrukci hřbitova z první poloviny 19. století provést francouzští váleční zajatci. Po zničení a rozorání venkovských hřbitovů bylo na jejich místě zřízeno pole, ve městech šlo častěji o park nebo nějakou technickou provozovnu. Poškození se přitom nevyhnuly ani historicky cenné hřbitovy, s určitou výjimkou těch úplně nejceněnějších (Mikulov, Praha). Zároveň i zbylé nepoškozené nebo jen málo poškozené hřbitovy přestávaly být místem ukládání židovských mrtvých. Ne proto, že by byli pochováváni na jiná, nenáboženská pohřebiště – nacistické zákony naopak obnovily separaci židovských mrtvých, nyní samozřejmě v rasovém smyslu –, nýbrž v důsledku *šoa*. Na drtivé většině českých, moravských a slezských židovských hřbitovů ustalo pohřbívání v letech 1940–42, protože kvůli fyzické likvidaci Židů již nebylo koho na ně pohřbívat; ojediněle proběhly poslední pohřby ještě v letech 1943–44. Po druhé světové válce bylo pohřbívání obnoveno na pouhých 49 hřbitovech, tedy na pouhé osmině hřbitovů provozovaných před nacistickým ovládnutím českých zemí.

Nacistická separace židovských mrtvých vedla současně ke vzniku několika nových hřbitovů. Jednak v případě pracovních táborů, jejichž zemřelí byli pochováváni na zvláštní pohřebiště (Trutnov, obnovený provizorní hřbitov ve Svatobořicích), ale především v terezínském ghettu, respektive koncentračním táboře. Tamní úmrtnost přitom vzhledem k přelidněnosti, otřesným hygienickým podmínkám, epidemiím a dalším důvodům nabyla úděsných hodnot. Vedle dříve existujícího židovského oddělení na tere-

¹⁷ Autor za toto upozornění děkuje jednomu z anonymních recenzentů.

zínském městském hřbitově proto „sběrný a průchozí tábor“ v prosinci 1941 dostal samostatný hřbitov, na nějž byli v individuálních či – častěji – hromadných hrobech pochováni všichni „svobodní“ zemřelí. Pro vězně z Malé pevnosti byl zřízen zvláštní hřbitov, dnes označovaný jako Národní; na tom se mezi Židy a příslušníky jiných etnik nerozlišovalo (Benešová 1993; Rozkošná – Jakubec 2004: 388–389). Oba hřbitovy se staly zbytečnými, respektive jen okrajově užívanými od září 1942, kdy bylo zprovozněno terezínské krematorium.¹⁸ Popel některých nebožtíků byl uložen v provizorním kolumbáriu v kasematech terezínské pevnosti, většina však byla vyspána do Ohře. V posledních měsících války, kdy docházelo k masovým přesunům vězňů koncentračních a pracovních táborů, pochodům smrti a podobným zvěrstvům, na řadě míst přibýly další hroby židovských obětí. Drtivá většina z nich ovšem nemá charakter standardních pohřebišť. Jednotlivé židovské hroby se znovu vrátily i na křesťanská a komunální pohřebiště, v případě většího množství mrtvých mohly být využity existující židovské hřbitovy (Hartmanice, Mohelnice) a ojediněle se setkáváme se skutečným novým hřbitovem zřízeným právě za tímto účelem (Volary).

Přes apokalyptický charakter *šoa* a související masivní destrukci židovských hřbitovů je příznačné, že v bezprostředně poválečném období k žádné výrazné revizi nedošlo. Poničené, nebo úplně zlikvidované hřbitovy byly ponechány svému osudu, případně zájmu a dílčím úpravám židovských spolků a jednotlivců, nehledě k jejich ekonomickým a sociálním možnostem, zatímco většinové obyvatelstvo/správní orgány nezajímaly (často naopak restituci židovského majetku přímo bránily). Výraznější opravy se dočkalo jenom sedm hřbitovů, na deseti hřbitovech byly v letech 1945–48 odhaleny alespoň památníky obětem holokaustu.¹⁹ Sedm židovských hřbitovů pak získalo „nové využití“, kdy byla neužívaná část hřbitova oddělena a upravena jako pohřebiště padlých vojáků Rudé armády (podobně byly v jiných lokalitách využity také hřbitovy menšinových církví; Nešpor a kol. 2022: 360), i když většina čestných vojenských pohřebišť byla zřízena zcela nově. Malý zájem o zlikvidovanou část české společnosti a související kulturní dědictví bude symptomatický i v nadcházející éře komunistické vlády.

18 V dubnu 1945 k němu nakrátko přibýlo také nově postavené krematorium v Litoměřicích, primárně sloužící tamnímu pracovnímu táboru (podzemní továrna Richard). V Litoměřicích byli prokazatelně zpopelňováni i terezínští vězni, mezi nimiž mohli být také Židé; to ovšem potvrzeno nemáme.

19 Památka obětí *šoa* byla mnohem častěji individuální, resp. rodinnou záležitostí: jména zemřelých byla doplňována na existující náhrobky.

Komunistický nezájem aneb degrese pokračuje

Přestože komunistický režim nebyl po většinu své vlády zjevně antisemitský, latentní antisemitismus existoval dlouhodobě a v některých aspektech trvale (Heitlingerová 2007; Chadima 2022). Byl ostatně jedním z důvodů, proč se množství českých a slovenských Židů, kteří přežili šoa i padesátá léta, v následující dekádě legálně vystěhovalo nebo emigrovalo do Izraele, případně dalších svobodných zemí. Výsledkem, podporovaným rovněž sekularizací a státními zásahy, byl pokračující úbytek českého, moravského a slezského židovstva, stejně jako rychle klesající počet židovských obcí. Jestliže v roce 1947 existovalo 53 židovských obcí (některé z nich byly ovšem obnoveny jenom formálně), v roce 1952 byl jejich počet administrativně snížen na pouhých devět, byť některé v sobě zahrnovaly menší lokální společenství – „synagogální sbory“, a tento nízký počet dále klesl až na pět obcí v období tzv. normalizace. Počet židovských věřících klesl z 8 038 v roce 1950 na 1 292 v roce 1991 (Pěkný 1993: 405; srov. Klímová – Matušíková 2022). Logickým důsledkem byl pokles počtu židovských pohřbů, užívaných hřbitovů i péče o ně. „Živých“ hřbitovů, na které se stále pohřbívalo a o něž v rámci možností pečovaly židovské náboženské obce, zůstalo jen pár. I na nich přitom zcela převládly z majoritní společnosti převzaté způsoby úpravy a výzdoby hrobů.

Drtivá většina židovských pohřebišť byla nicméně ponechána svému osudu, bez jakékoli údržby. Městské a místní národní výbory, případně další instituce, výrazněji investovaly do udržování a oprav jenom turisticky nejatraktivnějších hřbitovů nebo ve specifických místních případech. Větší obnovou tak v období vlády komunistického režimu prošlo jenom devět pohřebišť. Více než devadesát procent židovských hřbitovů naopak zůstalo ve stavu, v jakém byly po druhé světové válce, přičemž působení vegetace a přírodních sil uspišovalo jejich další destrukci. Avšak nejen to, na dalším ničení těchto památek se podíleli i lidé, a to včetně institucionálního tlaku. Opuštěné hřbitovy lákaly k individuálním krádežím náhrobků a dalších surovin jakožto stavebního materiálu, k vybití antisemitských či „jen“ destruktivních choutek a podobně, mnohdy aniž by takové případy byly pronásledovány a trestány. V období 1948–89 bylo takto výrazněji poškozeno přinejmenším 111 židovských hřbitovů, jen o málo méně než v období zaboru tzv. Sudet a protektorátu. Často navíc šlo o tytéž hřbitovy, jejichž špatný stav tyto činy usnadňoval a snad i „vyzýval“, tím spíš, že vyšší podíl poničených hřbitovů byl v novoosídleneckém pohraničí, jehož obyvatelé postrádali vztah ke kulturním hodnotám, zvláště těm „německým“ (což se paradoxně týkalo i židovských hřbitovů). Nevábný vzhled velké většiny

židovských hřbitovů pak zpětně posiloval tendence k jejich odstranění v intencích racionality a estetiky.

Kromě přírodních sil a pokoutních individuálních destruktorů byly židovské hřbitovy v období komunismu vystaveny novým vlnám institucionalizovaného poškozování. Ani komunistické úřady se mnohdy nezdráhaly „těžit“ náhrobky na kámen s různým sekundárním využitím, stejně jako nacházely alternativní využití pro hřbitovní stavby a omezovaly hřbitovní plochu. Pokud to místní podmínky dovolovaly, neužívané hřbitovní domky byly přestavěny k obytným účelům či rekreaci, márnice začaly sloužit jako dílny, stodoly či garáže. Menší obřadní síně byly využity obdobně, rozsáhlejší a honosnější zprvu často sloužily jako skladiště (tak tomu bylo již za války), později mohly být upraveny či přestavěny na sekulární, čímž nejméně sedm měst vyřešilo otázku místa konání sekulárních pohřebních obřadů. Jinou alternativou bylo jejich propůjčení jakožto modliteben křesťanským církvím: ve třech případech se nemovitostí ujala Církev adventistů sedmého dne, v jednom (dočasně) Církev československá (husitská).²⁰ Zda šlo o čistě utilitaristické řešení, nebo to mělo mít i jistý dehonestující a odrazující záměr poškozovat uvedené církve, těžko posoudit.²¹ Setkáváme se přitom i s ojedinělým případem převzetí celého židovského hřbitova, respektive v daném případě židovského oddělení komunálního hřbitova v Kouřimi Církví československou, která si jej upravila jako vlastní pohřebiště (Nešpor a kol. 2022: 218–219). Ať už bylo využití někdejších židovských hřbitovních budov jakékoli, pokud dosloužily nebo se dostaly do špatného technického stavu, byly rychle a cíleně bourány.

Neužívaná, a někdy i užívaná plocha židovských hřbitovů byla bez rozpaků zcizována, i když k tomu byl nutný formální souhlas vlastníků. Nejméně 29 židovských hřbitovů tak bylo plošně zmenšeno, jen někdy kvůli zdůvodnitelným potřebám rozšiřování obecních hřbitovů, komunikací či jiné infrastruktury (vodní díla), častěji proto, že se příslušná plocha „sama nabízela“ – ať už k nějakému společenskému využití, nebo k rozparcelování pro potřeby individuální výstavby, zahrádkářských kolonií a podobně. Zatímco necelých 30 židovských hřbitovů takto přišlo o část své plochy, 36 jich bylo likvidováno úplně. Týkalo

20 Tyto a další církve obdobně užívaly (a leckdy i získaly) také množství synagog; konkrétní případy uvádí Nešpor – Vojtíšek 2015; Nešpor a kol. 2022. V této souvislosti se sluší připomenout, že beletrizovaný přehled synagog získaných Církví československou husitskou byl v osmdesátých letech první oficiální publikací Jiřího Fiedlera na toto téma (vycházel v církevním časopise *Český zápas* v letech 1985–90).

21 Novým případem téhož jevu je modlitebna Luterské evangelické církve a. v. v Českém Těšíně, zřízená ze hřbitovního domku židovského hřbitova v roce 2014.

se to přirozeně především měst, kde uvolňovaly místo nové výstavbě, případně na jejich místech vznikaly parky a hřiště, ale i v těchto případech často nikoli z objektivně zdůvodnitelné potřeby. Komunisté jen „vhodně využili“²² nabízejících se pozemků, z nichž současně záměrně odstranili památky židovské minulosti; o přinejmenším část své plochy tak ve čtyřicátých až osmdesátých letech přišla téměř pětina dosud existujících židovských hřbitovů. V období tzv. normalizace přitom tento trend akceleroval.

Zhola nedostatečnou náhradou za tyto ztráty byla již zmiňovaná údržba a rekonstrukce několika židovských pohřebišť, případně to, že na dalších 14 byly instalovány památníky obětem holokaustu. Dva židovské hřbitovy také nově vznikly, v obou případech jako náhrada za zrušený starý hřbitov: v Děčíně v roce 1952 (konce komunistického režimu se však nedočkal ani ten nový) a v Ostravě v roce 1965. Namísto 28 zbouraných obřadních síní (v tomto počtu nejsou započítány ty, které „spadly samy“ a/nebo se dochovaly torzálně) byly postaveny dvě nové: v Jihlavě (1969) jde o jednoduchou, nezdobnou menší stavbu, v Ostravě (1988) o působivější architektonický experiment trojúhelníkového tvaru, kombinující kámen se sklem. Přes tyto – nečetné – výdobytky komunistického režimu je třeba konstatovat, že celkově plynule navázal na nacistickou destrukci židovských pohřebišť, přičemž důsledky umocnilo dlouhé trvání „institucionálního nezájmu“ – ne-li něčeho horšího – o tyto památky. Většina židovských hřbitovů byla na konci osmdesátých let neudržovaná, poničená, zarostlá náletovou vegetací a propadala zkáze, přičemž terminální stav by na sebe patrně nenechal dlouho čekat. Současně právě v tomto období se však již začaly objevovat individuální snahy o nápravu, motivované začasté spíše kulturněhistorickými než osobními či náboženskými zájmy.

České, moravské a slezské židovské hřbitovy dnes

Na základě provedeného výzkumu lze konstatovat, že v současnosti je na území České republiky zachováno 326 židovských hřbitovů (včetně židovských oddělení komunálních hřbitovů, dnes již většinou bez jakéhokoli oddělení od ostatních částí),²³ přičemž na devíti z nich se dosud pohřbívá

22 Jiným případem „alternativního využití“, hraničícím s hořkou groteskou, bylo dlouhodobé propůjčení přinejmenším dvou devastovaných hřbitovů mysliveckým spolkům, které na nich zřídily bažantnice (Přeštice, Stod). Na torzech hrobů pak stály voliéry či klece, v jednom případě dodnes. Tyto hřbitovy však zůstaly celistvé, jeden z nich byl po roce 2000 pietně upraven.

23 Databáze společnosti Matana eviduje 358 pohřebišť, ovšem včetně řady zachovaných jen symbolicky; v této evidenci naopak chybí 7 hřbitovů, s nimiž počítáme zde. Viz pozn. č. 13.

(pohřby v posledních deseti letech). Dalších 33 pohřebišť můžeme označit za částečně zachovaná: na hřbitově přeměněném na park bylo ponecháno několik symbolických náhrobků, ze hřbitova zůstala ohradní zeď, v terénu nalézáme pozůstatky několika devastovaných hrobů. Vedle smutných, nepříjemných případů tohoto typu je třeba zdůraznit rovněž existenci po roce 1989 symbolicky obnovených hřbitovů (zejm. Bečov nad Teplou, Hustopeče, Jevíčko, Lednice, Lipník nad Bečvou, Plzeň-Lochotín, Svitavy), v případě reinstalace části náhrobků se to fakticky týká třeba i známého hřbitova v Břeclavi, jehož záchrana proběhla doslova za pět minut dvanáct. Alespoň částečně tak zůstalo zachováno 86 % židovských pohřebišť existujících na počátku 20. století nebo v jeho průběhu založených. Velmi hrubým odhadem je na nich zachováno 145–150 tisíc náhrobků. Jenom 238 z těchto hřbitovů ovšem aktuálně vlastní židovské obce.²⁴

Drtivá většina existujících hřbitovů přitom musela být v devadesátých letech a později více či méně obnovena. Péčí trvajících židovských obcí a jejich federace, jednotlivců a spolků, v obou posledních případech i zahraničních, nebo obcí a dalších veřejných subjektů došlo k odstranění náletových dřevin a vyčištění pohřebišť, k pravidelné údržbě porostu, vztyčení popadaných náhrobků a jejich očištění, ke stabilizaci ohradních zdí a hřbitovních budov nebo jejich náhradě novostavbami. 272 hřbitovů nebo jejich pozůstatků (76 %) lze v tomto smyslu považovat za udržované, dalších 61 (17 %) by šlo označit za udržované částečně: s povalenými náhrobky, nesanovanou rozvalenou ohradní zdí, přinejmenším několik let neudržovaným porostem, náhrobky zcela pokrytými břechtanem apod. Jenom 26 (7 %) je v ještě horším stavu, neudržovaných, z části přitom jde o hřbitovy z různých důvodů veřejně nepřístupné. Obnova a péče o toto kulturní dědictví se stala součástí veřejného povědomí, čemuž odpovídá i nejméně 24 nově vybudovaných památníků obětí *šoa* a dalším židovským mrtvým – dílem i na místech v minulosti zrušených židovských hřbitovů. Výraznou rekonstrukcí (v extrémním případě úplným rozebráním a znovupostavením z původního materiálu) prošlo také nejméně 28 mární a 18 obřadních síní, v různé míře i oplocení hřbitovních areálů. Na druhou stranu 7 existujících židovských hřbitovů není dnes ohraničeno vůbec a v dalších 23 případech jde o tak nepatrné zbytky nenahrazeného původního oplocení, že se tomuto stavu velmi blíží.²⁵ Chápeme-li přitom

24 Údaj podle www.pohrebiste.cz; přístup 2025-08-13. Je ovšem třeba připomenout, že některé hřbitovy již vznikaly jako městské či obecní.

25 Do uvedeného počtu nejsou samozřejmě započítány případy náhrady původního oplocení novým, i když může jít o oplocení méně trvanlivé (dřevěné) nebo lacinější a víceméně provizorní (drátěné pletivo).

ohradní zeď či oplocení jako základní znak integrity hřbitova (a halachické nařízení), pak jej nesplňuje téměř každý dvanáctý židovský hřbitov.

Uvažujeme-li dochované židovské hřbitovy jako turistické cíle, je plných 272 (76 %) z nich volně přístupných buď bez jakýchkoli překážek, nebo v rámci otvíracích hodin pro veřejnost (v deseti případech je tato přístupnost reálně omezena neprostupným terénem nebo neexistencí přístupové cesty). Na dvou hřbitovech se vybírá vstupné, na jednom vstupné dobrovolné. Dalších 51 (14 %) hřbitovů, především městských, je sice veřejně přístupných, je však třeba vyžádat si průvodce, nebo častěji zapůjčení klíče. Zcela nepřístupných je jenom desetina (36) z nich. Naopak svůj primární úkol, pohřbívání zesnulých, plní jenom zanedbatelná část. Vedle již zmíněných devíti aktuálně používaných hřbitovů – jejich počet ovšem může kolísat, protože pohřbívání je technicky a právně možné také na dalších (ne všech) hřbitovech – jde i o osm židovských hřbitovů, jejichž část je používána jako komunální hřbitov či urnový háj. Takové využití není sice úplně podle židovských pohřebních předpisů, ale symbolizuje konečné odstranění funérálních bariér mezi židovskou a mimožidovskou částí společnosti. V tomto smyslu lze chápat také transformaci sedmi židovských obřadních síní na civilní či interkonfesní. Svou roli zde ovšem může hrát také neznalost, protože rozšíření obecních a městských hřbitovů o část plochy někdejšího židovského pohřebiště často není v terénu vůbec patrné a podobně při přestavbách obřadních síní obvykle byly odstraněny židovské symboly.

V několika případech naopak došlo ke zpětnému získání židovských hřbitovů, jejich částí či budov do péče židovských obcí nebo jiných organizací pietně spravujících toto dědictví. Jde však o jednotlivé případy, zatímco většinu dříve zcizených nemovitostí již nešlo zachránit. Výsledkem jsou některé bizarní případy sekundárního využití někdejších obřadních síní a hřbitovních domků, jejichž komplex v Praze-Libni slouží kupříkladu jako hostel, nebo hřbitovních ploch užívaných k přípravě zeminy, jako zázemí technických služeb či soukromá zahrada s grilovacím koutkem a trampolínou. Přes tyto nešťastné případy lze konstatovat, že novodobé bezuzdné komerční zájmy poškodily židovské hřbitovy podstatně méně než jiné typy nemovitých pozůstatků minulosti. Smutnou skutečností je ovšem narůstání případů individuálního násilí a/nebo krádeží na židovských hřbitovech, patrně v důsledku rostoucího antisemitismu.

Závěrem

Záchranu a obnovu velké většiny souboru židovských pohřebišť – a nemovitých židovských památek vůbec – v českých zemích v osmdesátých letech minulého století nastartoval zájem jednotlivců, často bez jakýchkoli židovských

kořenů, který se v následující dekádě v souvislosti s celospolečenskými změnami masově rozšířil a umožnil rozvoj a financování nezbytných projektů a programů. Podobně tomu bylo také v případě evidence těchto památek. Zprvu amatérský zájem Jiřího Fiedlera, navazující na meziválečné snahy Huga Golda, vedl k první systematické evidenci židovských památek (Fiedler 1992), dále doplňované a rozšiřované v dílech Jaroslava Klenovského (2018 aj.) a dalších. Encyklopedická evidence nemovitého kulturního dědictví českých, moravských a slezských židů je přitom již na takové úrovni, že lze přikročit k jejímu soubornému analytickému zpracování, které se alespoň v některých směrech pokusil naznačit tento článek.

Ze souboru téměř čtyř set židovských pohřebišť, která existovala v období první světové války a později již byla jen málo doplněna, zůstaly dodnes zachovány více než tři čtvrtiny. Optimismus tohoto sdělení ovšem kalí informace, že v drtivé většině nikoli intaktně a namnoze „na poslední chvíli“, jenom díky listopadovému převratu, který umožnil masivní obnovu těchto památek. Jejich destrukce přitom nebyla jenom dílem nacistické zvěle, přímo namířené proti Židům a jejich kulturnímu dědictví, nýbrž neméně měrou pokračovala i v období vlády komunistického režimu. Přitom lze konstatovat, že jeho ničivé působení bylo v mnoha ohledech „důkladnější“ a na židovských pohřebišťích zanechalo hlubší stopy; na vině tu ovšem přirozeně byl také faktor času, mnohem delší trvání komunistické vlády. I když v období socialismu došlo také k záchraně a obnově několika židovských hřbitovů, mnohem víc jich bylo poškozeno nebo zcela likvidováno, a to nejen z více či méně objektivních racionálních důvodů, ale patrně také intencionálně a v neposlední řadě vinou nezájmu a lhostejnosti, v jejichž důsledku byla zanedbána péče o tyto památky. Naproti tomu jak období mezi světovými válkami (resp. předmnichovské), tak současnost po roce 1989 lze chápat jako etapy společensky příznivé, nebo přinejmenším respektující specifické židovské funerální zvyklosti.

Zatímco předválečné období představovalo poslední vývojovou fázi židovských pohřebišť, židovské pohřební zvyklosti se vyvíjet nepřestaly, byť v mnohem menším rozsahu, a tudíž pod dramaticky výraznějším vlivem majoritní společnosti. Tím došlo třeba k faktickému přijetí nežidovské hrobové symboliky (židovskou identitu mnohdy reprezentuje jen Davidova hvězda a zvyk kladení kamínků), zmasovění pohřbu žehem, ale také k oboustrannému většímu propojení židovských, křesťanských a sekulárních pohřebišť. Skutečnost, že se z historických důvodů mnohde nepodařilo zachovat princip oddělení židovských a jinak věřících mrtvých, lze chápat také jako pozitivum, jako cestu ke společnému porozumění a péči o kulturní dědictví.

Prameny a literatura

- Benešová, Miroslava. 1993. Židé v Malé pevnosti. Několik poznámek k tématu. *Tereziánské listy* 21: 50–59.
- Černá, Petra – Vladař, Jan. 2012. Basic Steps of Jewish Cemeteries Documentation. In: Blažek, Jiří – Veverková, Kamila – Biernot, David (eds.): *Šalom. Pocta Bedřichu Noskovi k sedmdesátým narozeninám*. Chomutov: L. Marek: 339–359.
- Ehl, Petr – Fiedler, Jiří – Pařík, Arno. 1991. *Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy*. Praha: Paseka.
- Eliáš, Vojtěch – Kotrlý, Tomáš a kol. 2006. *Přehled veřejných a neveřejných pohřebišť v České republice*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR – Katolická teologická fakulta UK.
- Fiedler, Jiří. 1992. *Židovské památky v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer.
- Fiedler, Jiří. 1998. *Židovské památky Tachovska*. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa.
- Fiedler, Jiří – Chvátal, Václav F. 2008. *Židovské památky Tachovska, Plánska a Strážbrska*. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa.
- Fiedler, Jiří – Chvátal, Václav F. 2012. *Židovské památky Domažlicka a Horšovskotýnska*. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa.
- Gold, Hugo. 1929. *Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk*. Brünn: Jüdischer Buchverlag.
- Gold, Hugo. 1934. *Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk*. Brünn – Prag: Jüdischer Buch- und Kunstverlag.
- Gruber, Samuel – Myers, Phyllis. 1994. *Survey of Historic Jewish Monuments in the Czech Republic. A Report to the US Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad*. New York: Jewish Heritage Council, World Monuments Fund. [2026-03-20]. Dostupné z: https://www.heritageabroad.gov/wp-content/uploads/2022/10/survey_czech.pdf
- Hahn, Fred. 1994. Židé a druhá, Česko-slovenská republika. *Střední Evropa* 10, 38–39: 190–196.
- Heitlingerová, Alena. 2007. *Ve stínu holocaustu a komunismu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha: G plus G.
- Heřman, Jan. 1980. *Židovské hřbitovy v Čechách a na Moravě*. Praha: ÚCN (Rada židovských náboženských obcí v ČSR).
- Chadima, Jan. 2022. „Vymést ty šupáky na ministerstvech“. Proces s Rudolfem Slánským očima občanů. *Paměť a dějiny* 16, 3: 4–14.

- Klapetek, Martin. 2025. Islámský hřbitov v Altachu: umělecký projekt i místo posledního odpočinku. *Český lid* 112, 4: 493–513.
<https://doi.org/10.21104/CL.2025.4.05>
- Klenovský, Jaroslav. 1991a. *Židovská čtvrť v Boskovicích*. Brno: Prostor.
- Klenovský, Jaroslav. 1991b. *Židovské památky Třebíče*. Třebíč: Městský úřad.
- Klenovský, Jaroslav. 2001. *Židovské památky Moravy a Slezska*. Brno: ERA.
- Klenovský, Jaroslav. 2018. *Encyklopedie židovských památek Moravy a Slezska*. Praha: Grada.
- Klímová, Helena – Matusšíková, Lenka. 2022. Demografický vývoj židovského osídlení ve vybraných obcích českých zemí. In: Čapková, Kateřina – Kieval, Hillel J. (eds.): *Židé v českých zemích. Společná cesta dějinami*. Praha: NLN: 381–417.
- Kotrlý, Tomáš. 2013. *Pohřebnictví. Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde.
- Kuča, Karel. 1996–2011. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I.–VIII*. Praha: Libri.
- Muneles, Otto – Vilímková, Milada. 1955. *Starý židovský hřbitov v Praze*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Nepostrádatelný rádce občanů bez vyznání. Co musí každý vědět o sňatku, manželství, narození, úmrtí a pohřbu*. 1926. Praha: Vydavatelství Volné Myšlenky československé.
- Nešpor, Zdeněk R. 2015. Pohřební zvyklosti mladé církve. Prolegomena k nekrogeografii Církve československé husitské (a pravoslavné církve) v meziválečném období. *Lidé města* 17, 3: 401–422.
- Nešpor, Zdeněk R. 2016. Evangelické hřbitovy v Česku: nekrogeografická perspektiva. *Geografie* 121, 1: 187–207.
- Nešpor, Zdeněk R. a kol. 2022. *Encyklopedie Církve československé husitské*. Praha: Karolinum.
- Nešpor, Zdeněk R. – Vojtíšek, Zdeněk. 2015. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha: Karolinum.
- Nešporová, Olga – Nešpor, Zdeněk R. 2011. „V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí.“ Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí v české společnosti. *Soudobé dějiny* 18, 4: 563–602.
- Newman, Ja'akov – Sivan, Gavri'el. 2004. *Judaismus od A do Ž. Slovník pojmů a termínů*. Praha: Sefer.
- Nosek, Bedřich – Damohorská, Pavla. 2010. *Židovské tradice a zvyky*. Praha: Karolinum.
- O židovských památkách v Československé republice*. 1933. Praha: Památková komise nejvyšší rady Svazu židovských obcí náboženských.
- Olmerová, Helena. 1981. Archeologický výzkum v Praze v roce 1978. *Pražský sborník historický* 13: 174–178.

- Pařík, Arno. 2002. *Židovská Praha*. Praha: Židovské muzeum.
- Pařík, Arno – Hamáčková, Vlastimila. 2003. *Pražské židovské hřbitovy*. Praha: Židovské muzeum.
- Pěkný, Tomáš. 1993. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer.
- Pojar, Miloš – Soukupová, Blanka – Zahradníková, Marie (eds.). 2007. *Židovská menšina za druhé republiky*. Praha: Židovské muzeum.
- Polakovič, Daniel – Steinová, Iva – Vladařová, Petra. 2021. *Židovské hřbitovy na jihu Čech*. České Budějovice: Národní památkový ústav.
- Rataj, Tomáš. 1997. *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha: Karolinum.
- Rozkošná, Blanka – Jakubec, Pavel. 2004. *Židovské památky Čech. Historie a památky židovského osídlení Čech*. Brno: ERA.
- Sládek, Pavel. 2008. *Malá encyklopedie rabínského judaismu*. Praha: Libri.
- Soukupová, Blanka. 2019. Židovské hřbitovy v českých zemích po druhé světové válce. K vytěsňování židovské paměti po šoa (se zvláštním zřetelem k období 1945–1956). In: *Epigraphica & Sepulcralia* 8. Praha: Artefactum: 385–404.
- Spyra, Janusz. 2000. Moravští Židé v rakouském Slezsku v minulých staletích. In: *Židé a Morava: sborník příspěvků přednesených na konferenci konané 10. listopadu 1999 v Kroměříži*. Kroměříž: Muzeum Kroměřížska: 28–32.
- Steinová, Iva. 2011. *Maceva. Židovský náhrobek a symbolika jeho výzdoby ve světle tradice*. Praha: Národní památkový ústav.
- Tretera, Jiří Rajmund. 2002. *Stát a církev v České republice*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Wodziński, Marcin – Spyra, Janusz (eds.). 2001. *Židé ve Slezsku. Studie k dějinám Židů ve Slezsku*. Český Těšín: Muzeum Těšínska.
- zákon č. 180/1919 Sb. z. a n., o fakultativním pohřbívání ohněm*
- zákon č. 464/1921 Sb. z. a n., o pohřbívání ohněm*
- zákon č. 96/1925 Sb. z. a n., o vzájemných poměrech náboženských vyznání*
- zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví a o změně některých zákonů*